

УДК 316.45:330.366:338.435:331.5(477)

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ТА ПРОБЛЕМИ

Власюк Олександр Степанович,
доктор економічних наук, професор;
Яценко Любов Дмитрівна

Висвітлено концептуальні основи людського розвитку, проаналізовано рейтинг України за світовою шкалою людського розвитку в динаміці, розглянуто основні тенденції та фактичний стан базових складників людського розвитку в Україні. Аналіз дії факторів соціально-економічного характеру на людський розвиток в Україні свідчить про невтішні тенденції, негативними проявами яких є низькі показники якості життя, поширення асоціальних явищ, несприятлива медико-демографічна ситуація, погіршення умов життя та несприятливий соціально-психологічний клімат у суспільстві. При цьому невпинний процес посилення просторової неоднорідності регіонів зумовлений передусім недосконалістю державної та регіональної політики та непослідовністю проведення реформ у напрямі конвергенції регіонального розвитку та подолання соціальної нерівності. Усвідомлення цих негативних явищ диктує необхідність прийняття науково-обґрунтованих рішень щодо їх подолання та запобігання виникненню нових викликів та загроз розвитку суспільства. Забезпечення умов для розширеного людського розвитку потребує формування та реалізації соціально спрямованої моделі сталого розвитку на засадах соціального благополуччя, економічного зростання та екологічної безпеки.

Ключові слова: людський розвиток, економічне зростання, добробут, доходи населення, ринок праці, умови життя.

Vlasiuk Oleksandr, Yatsenko Lyubov
HUMAN DEVELOPMENT IN UKRAINE: FACTORS AND CHALLENGES.

The conceptual framework of human development, Ukraine's rating of human development on the global scale, the basic trends and the actual status of the basic components of human development in Ukraine are analyzed in the article. Analysis of the factors of socioeconomic human development in Ukraine shows disturbing trends, negative manifestations, which include low quality of life, spread of the asocial phenomena, adverse medical and demographic situation, worsening living conditions and adverse sociopsychological climate in the society. This constant process of strengthening regional spatial heterogeneity determines primarily with imperfect state and regional policy and inconsistent reforms towards convergence of regional development and overcoming social inequality. Awareness of these negative phenomena dictates

the need for evidencebased solutions to overcome them and to prevent the emergence of new challenges and threats of social development. Providing conditions for enhanced human development requires the formation and implementation of socially oriented model of sustainable development based on social welfare, economic growth and environmental safety.

Keywords: human development, economic growth, prosperity, income, labor market, living conditions.

Концепція людського розвитку є вирішальною в сучасній парадигмі суспільного прогресу. Людський розвиток, під яким необхідно розуміти безперервний процес нарощування можливостей людини через підвищення її потенціалу та розширення функцій, має забезпечити кожному члену суспільства максимальну реалізацію можливостей в усіх сферах життєдіяльності. При цьому ключовими умовами залишаються: довге та здорове життя, доступ до необхідних для забезпечення гідного рівня життя ресурсів, участь у житті суспільства. Забезпечення цих умов визначає і спосіб життя, і можливості вирішення інших життєвих питань. Політична, економічна та соціальна воля, воля зміни і вибору місця проживання, створення родини, реалізація творчих здібностей, гарантії прав людини, повага оточуючих та самоповага – це неповний перелік тих прав, що високо цінуються людьми в усьому світі. Їх забезпечення часом неможливе, якщо не буде реалізовано право на охорону здоров'я, отримання відповідної освіти, безпечне довкілля, доступ до засобів існування. Без цього більшість життєвих перспектив залишаються недосяжними, і можливості вибору є недоступними.

Людина є носієм людського потенціалу, вирішальною компонентою національного багатства, найважливішим стратегічним ресурсом кожної держави. Тому створення людям сприятливих можливостей для максимальної реалізації існуючого потенціалу в межах їхніх потреб та інтересів визнається сьогодні світовою спільнотою пріоритетною метою.

Людський розвиток формує зміст сучасних підходів до проблем забезпе-

чення сталого розвитку. У різні періоди наукова думка поверталася до цього поняття, воно було ключовим у філософії, економіці та соціології.

Перші прояви реалізації концепції людського розвитку простежуються ще на ранніх етапах історії людства в багатьох культурах та релігіях. Протягом століть філософи, економісти, політичні лідери акцентували увагу на тому, що кінцевою метою розвитку є благо людини. Аристотель зазначав, що «достаток не є тим добром, яке ми шукаємо, він лише корисний для пошуків чогось іншого». Пошуки цього «іншого» і формують основу теорії людського розвитку.

Розвиток цієї концепції відображено в роботах засновників кількісної економіки та політичної економії. У XX ст. провідним став підхід до людського розвитку як до досягнення економічних цілей. Людина в економічних теоріях стала трактуватися лише як засіб виробництва, набуло популярності поняття «людський чинник». Наступним кроком у розвитку теорії людського розвитку стало введення поняття людського капіталу як міри втілення в людині здатності приносити дохід [1]. У 60-х роках минулого століття проблеми якості і розвитку людини привертають увагу різних шкіл світової науки. Проте лише в останнє десятиліття XX ст. в економічній теорії намітився істотний прогрес у вивченні цієї проблеми. Концепція людського розвитку, розроблена та введена в широке користування експертами ПРООН у 1990 р., у наш час визнається найбільш цілісною моделлю розвитку суспільства. Нині питання людського розвитку та його окремі аспекти посідають чільне місце в сучасних до-

слідження зарубіжних і вітчизняних наукових установ та міжнародних організацій.

В Україні дослідження у сфері людського розвитку здійснюють фахівці інституцій НАН України, зокрема Інституту економіки та прогнозування, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Інституту регіональних досліджень імені М. І. Долішнього, Інституту економіки природокористування та сталого розвитку та ін. В останні роки концепція людського розвитку значно збагатилася змістовно і трансформувалася в реальну основу довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку більшості країн. Проте науковий пошук у межах багатогранних проблем людського розвитку та його компонент з урахуванням проблем сучасних тенденцій у суспільному розвитку залишається необхідним. В Україні його актуальність зростає в умовах складних системних трансформацій, що супроводжуються загостренням суперечностей у суспільстві. Це й визначає мету статті, якою є дослідження середовища, основних тенденцій та чинників впливу на систему забезпечення людського розвитку.

Концепція людського розвитку охоплює найважливіші проблеми суспільного розвитку, такі як економічне зростання, зайнятість, розподіл матеріальних і духовних благ, соціальний захист, надання соціальних послуг, рівноправність. Вона розглядає їх з погляду інтересів людини, розширення індивідуальних можливостей вибору у всіх сферах діяльності. Концептуальна схема людського розвитку, запропонована фахівцями ООН, сформована на основі чотирьох основних елементів – продуктивності, рівності, стійкості, розширення можливостей, сутність яких полягає в такому [2]:

• **Продуктивність.** Люди повинні мати можливість підвищувати продуктивність своєї діяльності, повноцінно брати участь у процесі формування доходу і працювати за справедливу

грошову винагороду. Тому економічне зростання, динаміка зайнятості і заробітної плати є складовою частиною моделі людського розвитку.

• **Рівність.** Усі люди споконвічно повинні мати рівні можливості. Будь-які бар'єри, пов'язані зі статтю, расою, національністю, класовою приналежністю, походженням, місцем проживання, рівнем добробуту тощо, які можуть стати перешкодою при досягненні якихось можливостей в економічному і політичному житті, мають бути ліквідовані. При цьому справедливість, забезпечуючи рівність можливостей, не обов'язково припускає рівність кінцевих результатів.

• **Стійкість.** Стійкий людський розвиток – це такий розвиток, що приводить не лише до економічного зростання, а й до справедливого розподілу його результатів; який відновлює навколишнє середовище, а не знищує його; який підвищує відповідальність людей, а не перетворює їх на бездушних виконавців. Доступ до можливостей має бути забезпечений не тільки нинішнім, а й майбутнім поколінням. Необхідно забезпечити заповнення всіх форм фізичного, людського, природного капіталу, не залишаючи в спадщину майбутнім поколінням надмірних боргів. Стійкість передбачає справедливий розподіл можливостей розвитку між нинішніми і майбутніми поколіннями, а також усередині кожного покоління.

• **Розширення можливостей.** Розвиток має здійснюватися зусиллями людей, а не лише в інтересах людей. Люди повинні всіляко брати участь у процесі ухвалення рішень та інших процесах, що визначають їхнє життя. Саме в цих питаннях надзвичайно великою є роль соціальної політики держави, громадських організацій, цивільного суспільства, демократії, що передбачає відповідальність влади перед виборцями. Розширення можливостей означає підвищення відповідальності людей за долю своєї родини, країни і людства загалом.

У площині цієї концепції ПРООН з 1990 р. щорічно розраховує індекс роз-

витку людського потенціалу (ІРЛП), що враховує три аспекти життя: довіриття, освіченість, рівень життя. Рейтинги України за індексом людського розвитку та його зміни в контексті загальних тенденцій рейтингів країн протягом 1992–2014 рр. мали складну динаміку (табл. 1). У зазначений пе-

ріод Україна переміщалася у межах 45–102-го місць, періодично змінюючи напрям тенденції. Згідно зі «Звітом ООН про людський розвиток – 2014», наша країна перебуває на 83-му місці у світовому рейтингу (серед 187 країн), найближчими «сусідами» у цьому році є Перу та Бразилія.

Таблиця 1

Позиція України у рейтингу ІРЛП за період 1993–2014 рр.

Звіт, рік	Дані, рік	Місце України в рейтингу	Значення ІРЛП України	Країна перед Україною в рейтингу	Країна після України в рейтингу
1993	1990	45	0,844	Бруней	Аргентина
1994	1992	45	0,740	Бруней	Венесуела
1995	1993	54	0,725	Мексика	Антигуа і Барбуда
1996	1994	80	0,719	Куба	Литва
1997	1995	95	0,708	Парагвай	Самоа
1998	1996	102	0,702	Монголія	Туркменістан
1999	1997	91	0,701	Шрі-Ланка	Узбекистан
2000	1998	78	0,729	Філіппіни	Сент-Вінсент
2001	1999	74	0,738	Перу	Казахстан
2002	2000	80	0,744	Казахстан	Грузія
2003	2001	75	0,756	Таїланд	Казахстан
2004	2002	70	0,763	Румунія	Сент-Люсія
2005	2003	78	0,769	Саудівська Аравія	Перу
2006	2004	77	0,778	Саудівська Аравія	Ліван
2007 / 2008	2005	76	0,778	Колумбія	Самоа
2009	2007	85	0,796	Грузія	Маврикій
2010	2010	69	0,710	Боснія та Герцеговина	Іран
2011	2011	76	0,729	Грузія	Маврикій
2013	2012	78	0,740	Македонія	Маврикій
2014	2013	83	0,734	Перу	Бразилія

Джерело: складено за даними Звітів про людський розвиток [3]

Найкращі за цим рейтингом пострадянські країни – Естонія, Литва і Латвія – посідають відповідно 33, 35 та 48-ме місце у світі і входять до групи країн-лідерів. Країни Балтії, подолавши значні труднощі перехідного періоду, наполегливо тримаючи курс на європейську інтеграцію, здійснили постсоціалістичну трансформацію з меншими для себе втратами, ніж інші пострадянські республіки¹. Україна, Білорусь, Російська Федерація,

Казахстан та країни кавказького регіону посідають позиції в другій групі країн, значно поступаючись у цьому вимірі високорозвиненим країнам. Найгірші показники індексу людського розвитку з-поміж країн колишнього СРСР мають середньоазійські країни та Молдова, вони входять до групи країн із середнім рівнем розвитку (табл. 2).

Проблематика, пов'язана з визначенням рівня суспільного розвитку та якості життя, наразі є об'єктом досліджень й інших міжнародних організацій, нау-

¹ З 2004 р. держави Балтії стали повноправними членами НАТО та Європейського Союзу.

ково-дослідних інституцій, якими розроблено композитні індикатори, що застосовуються для міжнародних порівнянь: індекс благополуччя країн світу (*Legatum Institute – Legatum Prosperity Index*) [4], індекс якості життя (*OECD*) [5], індекс якості життя (*Economist Intelligence Unit*) [6], індекс щастя (*New Economics Foundation*) [7], індекс сталості суспіль-

ства (*Sustainable Society Foundation*) [8] та ін. У більшості міжнародних рейтингів, як і вищезгаданому, наша країна зі значним відривом програє високорозвиненим країнам європейського простору, демонструючи невтішні тенденції майже в усіх сферах суспільного розвитку та високий рівень вразливості до дії внутрішніх та зовнішніх чинників.

Таблиця 2

**Показники людського розвитку країн колишнього СРСР
(звіт ПРООН 2014 р., дані 2013 р.)**

Країна	Рейтинг ЛРП	ЛРП	Очікувана тривалість життя при народженні, років	Середній термін навчання, років*	Очікуваний термін навчання, років*	ВВП на душу населення, ПКС в дол. США
Дуже високий рівень людського розвитку						
Естонія	33	0,840	74,4	12,0	16,5	23,4
Литва	35	0,834	72,1	12,4	16,7	23,7
Латвія	48	0,810	72,2	11,5	15,5	22,1
Високий рівень людського розвитку						
Білорусь	53	0,796	69,9	11,5	15,7	16,4
Російська Федерація	57	0,778	68,0	11,7	14,0	22,6
Казахстан	70	0,757	66,5	10,4	15,0	19,4
Азербайджан	76	0,747	70,8	11,2	11,8	15,7
Грузія	79	0,744	74,3	12,1	13,2	6,9
Україна	83	0,734	68,5	11,3	15,1	8,2
Вірменія	87	0,730	74,6	10,8	12,3	7,9
Середній рівень людського розвитку						
Туркменістан	103	0,698	65,5	9,9	12,6	11,5
Молдова	114	0,663	68,9	9,8	11,8	5,0
Узбекистан	116	0,661	68,2	10,0	11,5	5,2
Киргизстан	125	0,628	67,5	9,3	12,5	3,0
Таджикистан	133	0,607	67,2	9,9	11,2	2,4

*Складники індексу освіченості

В Україні створено власні методики, що дозволяють дослідити стан людського розвитку на регіональному рівні. З-поміж них обґрунтованістю й комплексністю розгляду зазначеної проблеми вирізняються методики оцінювання рівня регіонального людського розвитку [9] та кількісного оцінювання сталого розвитку регіонів України [10]. Дослідження на їх основі здійснюються щорічно, що доз-

воляє порівнювати регіони України як за інтегральним показником, так і за окремими аспектами людського розвитку за конкретні роки та в динаміці. Вони слугують базою для оцінювання стану й тенденцій регіонального розвитку для формування управлінських рішень щодо розподілу та перерозподілу суспільних ресурсів, вирівнювання можливостей для розвитку всіх територій.

Щорічні міжнародні й вітчизняні дослідження людського розвитку свідчать про накопичення в Україні серйозних проблем у різних сферах суспільного життя, негативними проявами яких є: низькі показники якості життя, поширення асоціальних явищ, несприятлива медико-демографічна ситуація, несприятливий соціально-психологічний клімат у суспільстві тощо. Така складна ситуація спричинена дією численних чинників соціально-економічного характеру, що є гальмом на шляху втілення визначених світовою спільнотою принципів людського розвитку. Насамперед це стосується чинників, що безпосередньо впливають на рівень та якість життя населення. Зупинимось детальніше на деяких з них.

Так, потенційні можливості придбання товарів та послуг, необхідних для задоволення життєвих потреб населення, визначаються купівельною спроможністю, що насамперед залежить від рівня доходів. Водночас нині в Україні значна частина населення (3,2 млн осіб; 8,6 %) має середньодушові доходи на місяць нижче прожиткового мінімуму, необхідного для забезпечення нормального функціонування організму людини. В окремих областях, таких як Рівненська, Тернопільська, частка такого населення сягає 30 % [11]. Це свідчить про бідність великої кількості людей та значну просторову нерівність за доходами населення в Україні.

Зазначена ситуація склалася переважно внаслідок низького рівня доходів від зайнятості. Розмір заробітної плати, що є індикатором загального життєвого рівня працівників у минулому році, у середньому по країні лише у 2,9 разу перевищував розмір мінімальної. У 20 областях України спостерігається менший розрив між цими показниками, і тільки в Дніпропетровській, Донецькій, Київській областях та м. Києві розмір середньомісячної заробітної плати був вищим за середній по Україні. Найнижчий середньомісячний заробіток зареєстровано в Чернівецькій, Херсонській і Тернопільській областях, де він не перевищує 75 % від середнього рівня по кра-

їні. Коефіцієнт диференціації регіонів за розміром середньомісячної заробітної плати в останні роки перебуває в межах 1,5–1,6. Варто зауважити, що значна регіональна диференціація найчастіше зумовлена галузевою спеціалізацією регіону: промисловою чи аграрною спрямованістю його економіки. Зазвичай у промислових регіонах рівень доходів значно вищий, ніж в аграрних. При цьому серйозною проблемою є порушення міжгалузевих пропорцій оплати праці, що свідчить про наявність системних вад у цій сфері.

Заробітна плата за соціально-економічною сутністю є головним рушієм суспільного розвитку, первинним і основним джерелом доходів працюючого населення. В Україні частка заробітної плати в загальних обсягах доходу населення по країні становить 40 %, у західних областях ледь сягає 30 % позначки. Таким чином, значущим джерелом доходів населення залишаються державні соціальні трансферти, найбільш суспільно витратним видом яких є пенсійні виплати.

Незважаючи на намагання держави забезпечити всім особам, старшим працездатного віку, мінімально необхідний рівень захисту, в країні сума місячних пенсійних виплат понад 5 % пенсіонерів не перевищує розміру встановленого прожиткового мінімуму. За цим показником також спостерігаються регіональні розбіжності: на початок 2015 р. у Закарпатській та Тернопільській областях частка пенсіонерів, що перебувають «за межею виживання», становила понад 7 %, у 9 регіонах була на рівні 6–7 %, мінімальний показник (менше 4 %) було зареєстровано у Дніпропетровській, Донецькій, Київській і Луганській областях. При цьому споживчі витрати домогосподарств становлять у середньому 92 %, а витрати на продукти харчування, що є також важливим мірилом матеріальної забезпеченості, у 2014 р. в Україні сягнули 52 % від обсягу сукупних витрат (в економічно розвинених країнах на продовольчі цілі населення витрачає 8–20 %). Максимальне значення цього показника за регіонами України спо-

стерігається в Херсонській та Одеській (близько 60 %) областях, мінімальне – в Чернівецькій і Чернігівській (менше 50 %). Низький рівень матеріальної забезпеченості значної частини населення України та поглиблення просторової диференціації негативно позначаються на рівні споживання, якості життя, можливостях людського розвитку, гальмують процеси формування середнього класу й подолання бідності.

Негативні прояви у сфері добробуту населення зумовлені передусім довготривалими негативними процесами, що спостерігаються у трудовій сфері. Згідно з офіційними даними Державної служби статистики України, кон'юнктура ринку праці в країні останнім часом характеризується значним перевищенням пропозиції робочої сили над її попитом. Рівень безробіття (за методологією МОП) у середньому по Україні за останні п'ять років перебував на рівні 7,3–9,3 %, у першому півріччі 2015 р. цей показник сягнув 9,6 %. За результатами 2014 р., в окремих регіонах країни, де ситуація на ринку праці характеризується найгіршими в країні показниками (Чернігівській, Полтавській та Кіровоградській областях), рівень безробіття становив 12 %. Навантаження на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) в середньому по Україні становить 14 осіб. Критичний дефіцит робочих місць у 2014 р. зареєстровано в Луганській, Запорізькій, Вінницькій, Хмельницькій та Черкаській областях. Дніпропетровська, Одеська й Київська області в останні роки демонструють найбільш сприятливу ситуацію на ринку праці порівняно з іншими регіонами країни. Загалом загрозлива ситуація щодо невідповідності попиту та пропозиції робочої сили (навантаження на одне вільне робоче місце понад 20 осіб) спостерігалася у 2014 р. у 15 регіонах країни.

Надлишок пропозиції робочої сили «прихований» також у поширенні практики вимушеної неповної зайнятості. Щороку частка штатних працівників, які перебувають в умовах вимушеної неповної зайнятості, становить в останні роки в

середньому близько 10 %. Загрозливих масштабів у 2014 р. набула неповна зайнятість у регіонах із значним спадом промислового виробництва: Запорізькій, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Львівській, Полтавській, Кіровоградській, Харківській областях.

Що до інших негативних тенденцій розвитку ринку праці, то найбільш загрозливою з них є збільшення тривалості безробіття. Перебування значної частини населення у стані безробіття протягом тривалого часу не тільки знижує шанси безробітних осіб на працевлаштування, а й погіршує якість трудового потенціалу країни. Довгострокові безробітні становлять групу високого ризику за різними ознаками. Фахівці вважають, що упродовж 12 місяців у осіб, не зайнятих трудовою діяльністю, втрачається здатність до самоорганізації (у минулому році в Україні питома вага безробітних, термін пошуку роботи яких становив 12 місяців і більше, сягнула 12,8 %). Після двох-трьох років їх бездіяльності держава фактично втрачає цих людей як робочу силу. Для повноцінної реінтеграції до ринку праці їм необхідна тривала реабілітація, що потребує додаткових витрат. В Україні середня тривалість пошуку роботи становить 5 місяців, у 8 областях країни (Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Львівській, Полтавській та Чернівецькій) цей показник перевищує п'ятимісячний термін [11].

Серйозною проблемою суспільства є високий рівень безробіття серед молоді. Матеріальні проблеми, психологічний дискомфорт через відсутність роботи й неможливість налагодити стабільний спосіб життя змушують молодь займатися нерегламентованими видами діяльності, які часто є небезпечними як для самої особи, так і для держави. Повернення молоді особи, яка протягом тривалого часу була безробітною, у поле зайнятості є практично неможливим, особливо враховуючи невисокий рівень оплати праці на першому робочому місці.

Водночас на вітчизняному ринку праці гостро стоїть проблема структурної диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією за професіями, що обмежує можливості працевлаштування безробітних і задоволення потреб роботодавців у працівниках. На початок 2015 р. найбільшою була потреба у кваліфікованих робітниках з інструментом (6,4 % від загальної кількості вільних робочих місць), найменшою – у кваліфікованих працівниках сільсько-лісового господарства, рибальства та технічних службовцях (0,4 % від загальної кількості вільних робочих місць). Відбувається скорочення потреби у працівниках з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування й машин, технічних фахівцях у галузі прикладних наук і техніки тощо. Це свідчить, з одного боку, про поглиблення проблеми створення нових робочих місць для економіки інноваційного типу, оскільки остання потребує насамперед фахівців інженерного профілю, ІТ та сфери обслуговування, з іншого – про те, що структура підготовки кадрів є деформованою.

Невідповідність змісту освітніх послуг потребам ринку праці демонструє офіційна статистика працевлаштування випускників ВНЗ. Щороку менше третини випускників вищих навчальних закладів отримують направлення на роботу, серед них лівову частку становлять випускники, які навчалися за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів.

Серйозною проблемою у сфері зайнятості в Україні залишаються незадовільні умови праці, що призводить до погіршення якості та втрати трудових ресурсів потенціалу, збільшення навантаження на системи соціального захисту, охорони здоров'я, Пенсійний фонд тощо. Нині в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, в країні працює третина робітників, а в промислових областях (Луганській, Дніпропетровській, Донецькій) частка таких осіб сягає 40–50 %.

Комплексна негативна дія чинників економічного та соціально-трудового характеру негативно відображається на умовах життя населення, рівень і якість яких безпосередньо визначають добробут людей, динаміку розвитку та їх самореалізації. Так, одним із найважливіших соціальних благ і складників якості життя населення є забезпеченість житлом. Реалізація права на житло, задекларованого Конституцією України (ст. 47) [12] та міжнародними правозахисними документами (такими як Загальна декларація прав людини (ст. 25) [13] та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (ст. 11) [14]) є одним із головних завдань державної соціальної політики. На сучасному етапі виконання цього завдання на території окремих регіонів суттєво відрізняється: якщо у 2014 р. середній показник по Україні становив 22,1 м² на одну особу, то в Київській, Івано-Франківській, Луганській, Херсонській, Донецькій та Кіровоградській областях, де спостерігаються найбільш задовільні житлові умови, його значення перевищує 23 м². Найнижчий середній показник зафіксовано у Волинській та Рівненській областях – менше 19 м². При цьому нагальним залишається питання розвитку соціальної інфраструктури в усіх регіонах України. Зокрема, це стосується забезпеченості медичними та дошкільними закладами. Незважаючи на той факт, що останнім часом в Україні призупинено процес закриття дошкільних навчальних закладів та активізовано дії щодо відновлення й розширення їх мережі, забезпеченість такими закладами в середньому по країні становить трохи більше 60 %. Варто зазначити, що на такі заклади покладено важливі функції: освіта, навчання, виховання, всебічний розвиток, оздоровлення дітей дошкільного віку, а також надання можливості їхнім батькам поєднувати професійну зайнятість з виконанням батьківських обов'язків. Нині в окремих регіонах України дефіцит місць у дошкільних закладах сягає понад 50 %.

Про складність умов життя свідчить ситуація у криміногенній сфері: річна

кількість виявлених злочинів у країні сягає 500–560 тис. (унаслідок злочинних діянь у 2014 р. загинуло 12,2 тис. осіб). В окремих областях, таких як Луганська та Запорізька, коефіцієнт злочинності становить понад 17,0 випадка злочинів на 100 тис. населення (середній показник по Україні –12,4). У найбільш благополучних у цьому аспекті західних областях показники злочинності не перевищують позначки 8. Загалом рівень регіональної диференціації за цим показником є високим і становить 3,5.

Умови життя населення значною мірою визначаються станом навколишнього природного середовища, що є вагомим чинником якості життя населення – його погіршення створює значні ризики та загрози здоров'ю і життю людей. Згідно з дослідженнями фахівців, у структурі чинників, які формують ризик здоров'ю населення, перше місце посідає якість повітряного середовища (66,7 %), друге – якість харчових продуктів (13,5 %) і третє – шумове навантаження (12,6 %) [15]. Проте нині екологічно чистою в Україні вважається лише 6 % її території. За даними міжнародного рейтингу екологічних досягнень (*Environmental Performance Index*), що розраховується фахівцями Єльського університету (США) за 25 характеристиками екосистем, Україна з-поміж 178 країн світу у 2014 р. посіла 95-те місце [16].

Антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинених країнах світу [17]. Щорічно в повітряний басейн на території України потрапляє близько 7 млн т різноманітних речовин, кожна з яких є небезпечною та негативно впливає на якість повітря, ґрунтів, водних ресурсів, рослинного покриву, зміну клімату і створює загрози для здоров'я населення. Середня щільність таких викидів на території України становить близько 11 т/км²; в окремих регіонах значення цього показника в десятки разів перевищує його середнє значення по країні. Зокрема, це стосується промислових регіонів, де щільність річних

викидів у повітряний басейн становить від 20 до 60 т/км² [11].

Недбале ставлення до природних водних об'єктів та нераціональне використання водних ресурсів, що відіграють вагомую роль у розвитку економіки і в життєдіяльності населення, призвели до значного погіршення їх якості¹. Для України питання збереження водних ресурсів є надзвичайно актуальним з огляду на недостатній рівень їх забезпеченості та загострення проблем водокористування, пов'язаних із надмірним забрудненням водних об'єктів промислового й комунально-побутового характеру, високим рівнем зношеності основних фондів водозабезпечуючого та водоохоронного призначення, низькою продуктивністю очисних споруд, порушенням самовідновлюваної і самоочисної здатності водних систем.

Загострення проблем в екологічній сфері зумовлено утворенням та накопиченням значних обсягів відходів побутового й виробничого походження, що суперечить принципам екологічно збалансованого природокористування. Щорічні обсяги утворення відходів перевищують 400 млн т на рік (близько 10 т на душу населення).

Складна ситуація у сфері поводження з відходами спричинена комплексом проблем, до яких належать: недосконалість організаційно-управлінської системи регулювання у сфері поводження з відходами; низькі темпи впровадження маловідходних технологій, створення інфраструктури у сфері поводження з відходами, у т.ч. з небезпечними; недосконалість механізму поводження з відходами та відсутність єдиного органу, на який покладено функції у сфері поводження з відходами.

За екологічними показниками найгірший стан зареєстровано у промислових Донецькій, Дніпропетровській та

¹ За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щороку у світі близько 25 % населення піддається ризику споживання неякісної питної води, а понад 80 % усіх захворювань людини безпосередньо пов'язані із вживанням неякісної води, до складу якої входять токсичні речовини, у т.ч. з мутагенними та канцерогенними ефектами.

Луганській областях, де щорічно в атмосферне повітря потрапляють значні обсяги шкідливих речовин, утворюються й накопичуються відходи промислового та побутового характеру, під впливом високого антропогенного навантаження й нераціонального господарювання погіршується якість води, ґрунтів, лісів. Найбільш сприятливий екологічний стан зберігається в західних регіонах країни. Проте і їх значні території, як і в країні загалом, характеризуються високим рівнем негативних екологічних наслідків господарської діяльності, що призводить до руйнації традиційної системи життєзабезпечення з вкрай негативними соціальними наслідками та проявляється насамперед у погіршенні медико-демографічної ситуації і порушенні процесів розширеного відтворення людського потенціалу.

Негативні тенденції в розвитку кожної з означених сфер призвели до подальшого погіршення медико-демографічної ситуації в країні. На жаль, нині в Україні стан цієї сфери визначається як критичний та характеризується масштабною депопуляцією у поєднанні з погіршенням якісних характеристик населення (насамперед стану здоров'я). Процес депопуляції (тобто перевищення кількості померлих над кількістю народжених) в Україні спостерігається протягом досить тривалого періоду. Однак темпи і масштаби цього явища суттєво різняться залежно від регіону країни. Так, у 2014 р. за середнього показника природного приросту по країні 0,74 в окремих областях (Сумській, Полтавській, Донецькій, Луганській та Черкаській) він ледве наближається до 0,60, а в Чернігівській становить лише 0,47 [11]. Загальними ж чинниками депопуляції залишаються надзвичайно високий рівень смертності, у т.ч. передчасної, та відносно невисокий рівень народжуваності.

Високий рівень смертності, зокрема передчасної, зумовлений погіршенням стану здоров'я, поширенням нездорового способу життя і соціально детермінованих захворювань, нераціональним харчуванням, стресами, екологіч-

ними умовами, погіршенням умов праці, високим рівнем смертності від зовнішніх причин, підвищенням рівня травматизму (і виробничого, і побутового характеру) тощо. За показниками очікуваної тривалості життя при народженні, що є інтегральним критерієм медико-демографічної ситуації та враховує основні чинники здоров'я населення (соціально-економічні, біологічні, екологічні, дієвість системи охорони здоров'я тощо), Україна традиційно для періоду незалежності значно поступається країнам Європи. Сьогодні в нашій країні цей показник фіксується на рівні 71,4 року, в західних регіонах його значення дещо вище, а в Житомирській та Кіровоградській областях тривалість життя є нижчою за 70 років.

Негативні тенденції в перебігу основних демографічних процесів призводять до погіршення ситуації на ринку праці, збільшення навантаження на системи соціального захисту та охорони здоров'я, загострення проблем щодо наповнення фондів соціального призначення тощо.

За таких невтішних тенденцій в Україні, що склалися протягом тривалого періоду не досить ефективних та результативних суспільних трансформацій, найбільш очевидними й загрозливими з погляду людського розвитку на сучасному етапі є загрози ускладнення проблем унаслідок воєнних дій на сході країни. Тривалість і характер воєнного конфлікту зумовлюють збільшення кількості насильницьких смертей та підвищують ризики для здоров'я, переважно серед його учасників та мирного населення в зоні проведення АТО. За даними ООН, загальна кількість загиблих у зазначеному регіоні з квітня 2014 р. до середини листопада 2015 р. перевищувала 9 тис. осіб, поранених – 20,7 тис. [18]. Крім того, перебіг конфлікту на сході України супроводжується пошкодженням та руйнацією системи життєзабезпечення населення на цих територіях, що є обтяжливим чинником прогресивного суспільного розвитку.

Висновки

Підсумовуючи, варто наголосити на тому, що людський розвиток є одночасно і головною метою, і критерієм розвитку суспільства. Зростання значущості його забезпечення в Україні зумовлено насамперед тим, що на тлі посилення соціальної орієнтації передових економік та суттєвого підвищення ролі соціальних чинників у глобалізованому просторі в нашій країні прогресивна концепція людського розвитку недостатньо усвідомлена і не реалізується на практиці. Про це свідчать серйозні проблеми, накопичені в основних сферах суспільного розвитку: виробничій, соціальній, трудовій, медико-демографічній тощо. Їх подолання потребує формування та реалізації соціально спрямованої моделі сталого розвитку на засадах соціального благополуччя, економічного зростання й екологічної безпеки.

У забезпеченні умов для розширеного людського розвитку вирішальна роль нині належить державі, політика якої має

бути спрямована на реалізацію пакета першочергових реформ, орієнтованих на: підвищення добробуту населення, стимулювання його активності та прагнення до соціального прогресу; поліпшення життєвих умов; реформування соціальної інфраструктури, сфери соціального захисту населення й системи доходів; створення сприятливого клімату для розвитку суб'єктів економічної діяльності та формування стабільного й конкурентоспроможного ринку праці України, адаптованого до сучасних реалій. Враховуючи євроінтеграційні прагнення нашої держави, варто звернути увагу на позитивний досвід реформування сфери людського розвитку у країнах Балтії та Вишеградської четвірки, які здійснили низку успішних економічних, соціальних і політичних перетворень та стали лідерами розвитку у своїх регіонах. Дії щодо формування ефективної системи стимулювання людського розвитку повинні мати комплексний характер і ґрунтуватися на ідеології її цілісності.

Список використаних джерел

1. *Фишер С.* Экономическая теория / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. – М.: Юнити, 2002.
2. *The Human Development Index and Other Social Indicators // Measuring the Well-Being of Aboriginal People: An Application of the United Nations' Human Development Index to Registered Indians in Canada, 1981–2001.* – Toronto: Indian and North Affairs Canada, 2004. – P. 34–39.
3. *UNDP Human Development Reports 1990–2014* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/global-reports/>
4. *2013 Legatum Prosperity Index™ / Legatum Institute* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://li.com/activities/publications/2013-legatum-prosperity-index>
5. *OECD Better Life Index Country Reports / Organisation for Economic Co-operation and Development* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/newsroom/BLI2013-Country-Notes.pdf>
6. *The Economist Intelligence Unit's quality-of-life index* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf
7. *New Economics Foundation* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.happyplanetindex.org/data/>

References

1. *Fysher S.* (2002). *Экономическая теория* [Economic Theory]. Moscow: Yunty [in Russian].
2. *The Human Development Index and Other Social Indicators* (2004). *Measuring the Well-Being of Aboriginal People: An Application of the United Nations' Human Development Index to Registered Indians in Canada.* Toronto: Indian and North Affairs Canada [in English].
3. *Sait UNDP. Human Development Reports 1990–2014.* Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/global-reports/> [in English].
4. *Sait Legatum Institute. 2013 Legatum Prosperity Index.* Retrieved from <http://li.com/activities/publications/2013-legatum-prosperity-index> [in English].
5. *Sait Organisation for Economic Cooperation and Development. OECD Better Life Index Country Reports.* Retrieved from <http://www.oecd.org/newsroom/BLI2013-Country-Notes.pdf> [in English].
6. *Sait The Economist Intelligence Unit's. The Economist Intelligence Unit's quality-of-life index.* Retrieved from http://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf [in English].
7. *Sait New Economics Foundation. Happy Planet Index.* Retrieved from <http://www.happyplanetindex.org/data/> [in English].

8. *Sustainable Society Foundation* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssfindex.com>
9. *Людський розвиток в Україні: 2003* : щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 194 с.
10. *Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку (СЦД-Україна)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wdc.org.ua/uk>
11. *Державна служба статистики України*. Статистична інформація- Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Заголовок з екрану
12. *Конституція України* : закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
13. *Загальна декларація прав людини* : міжнародний документ від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
14. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права* : міжнародний документ від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042
15. *Боев В. М.* Гигиеническая оценка формирования суммарного риска популяционно-му здоровью на урбанизованных территориях / В. М. Боев, В. И. Дунаев, Р. М. Шагеев // Гиг.и сан. – 2007. – № 5. – С. 12–42.
16. *Environmental performance Index 2014* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epi.yale.edu/Countries/>
17. *Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України* : закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
18. *Report on the human rights situation in Ukraine 16 August to 15 November 2015* / Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/12thOHCHRreportUkraine.pdf>
8. *Sait Sustainable Society Foundation*. Sustainable Society index. Retrieved from <http://www.ssfindex.com> [in English].
9. *Libanova E.* (2004). Lyudskyy rozvytok v Ukraini: 2003 [Human development in Ukraine: 2003]. Kyiv: In-t demohrafiyi ta social'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy, Derzhkomstat Ukrainy [in Ukrainian].
10. *Sait Svitovyy centr danyx z heoinformatyky ta staloho rozvytku (SCD-Ukrayina)*. Retrieved from <http://wdc.org.ua/uk> [in Ukrainian]
11. *Sait Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Statystychna informaciya. [Statistical information] Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
12. *Konstytuciya Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
13. *Zahalna deklaraciya prav lyudyny* [The Universal Declaration of Human Rights]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 [in Ukrainian].
14. *Mizhnarodnyj pakt pro ekonomichni, socialni i kulturni prava*. [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042 [in Ukrainian].
15. *Boev V.* Hyhyenycheskaya ocenka formirovaniya summarnoho ryska populyacyonnomu zdorovyu na urbanyzovannykh terrytoryyax (2007). [Health assessment of the overall risk of the formation in urban areas to human health]. Hyhyena y sanytaryya – Hygiene and sanitation, 5, 12–42 [in Russian].
16. *Sait Yelskoho universytetu «Environmental performance Index 2014»* Retrieved from <http://epi.yale.edu/Countries/> [in English].
17. *Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady (stratehiyu) derzhavnoyi ekolohichnoyi polityky Ukrainy»* Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
18. *Sait Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights «Report on the human rights situation in Ukraine»*. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/12thOHCHRreportUkraine.pdf> [in English].